

MŰHELY

LADISLAV HOLÍK

A CSEHORSZÁGI VÁRAK KUTATÁSÁNAK LEGÚJABB EREDMÉNYEI

Az alábbiakban az elmúlt tíz évben a cseh várakkal kapcsolatban végzett kutatások helyzetéről kívánok beszámolni. Általában az mondható el, hogy a jelenlegi kutatásban a falkutatás egyre fontosabb szerepet játszik. Ezen belül különösen a dendrokronológia alkalmazása hozott sok érdekes s meglepő adatot. Jelentős mennyiségű új eredmény és részeredmény áll rendelkezésünkre¹, ugyanakkor magam most két fontos kérdéskörre helyezem a hangsúlyt. Az első kérdéskör a 13. századi várakra vonatkozik, a másik a késő középkori s kora reneszánsz erősítések problémáira.

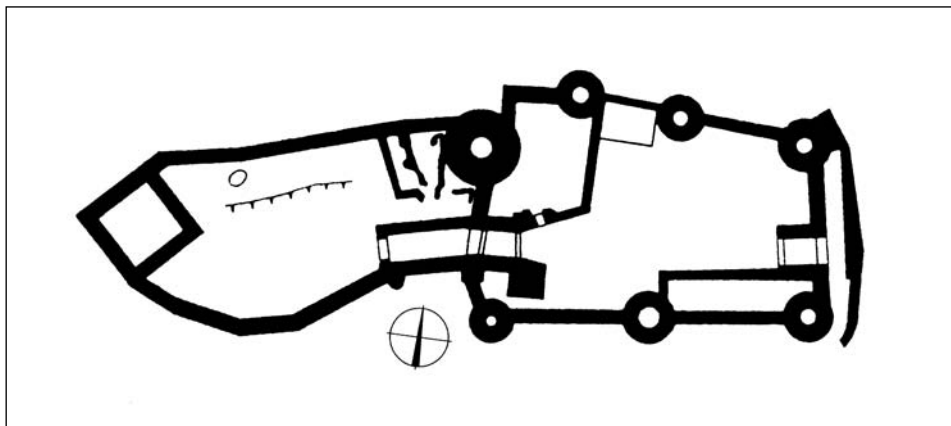
A 13. századi várak

A 13. századi várépítészet a sokat vitatott témák közé tartozik. A hosszú és viharos vitában elsősorban Tomáš Durdík és Vladislav Razím vett részt. Tomáš Durdík dolgozta ki a cseh várak egyik legutóbbi tipológiai rendszerét és az 1970–1980-as években nagy-kiterjedésű ásatásokat vezetett Közép-Csehország egykori királyi vadászterületén. Az itt található földesúri várakat építészeti formájuk és a beosztásuk szerint néhány típusba rendezte, majd felállította a 13. századi várak fejlődésének hipotézisét². Ezt az elképzelését vitatta újabban Vladislav Razím. A vitatott objektumok legismertebb példája Týřov vára³. Razím hangsúlyozta, hogy hiányzik az itteni régészeti ásatások eredményeinek a feldolgozása és a saját részletes falkutatása alapján a vár építéstörténetének új változatát dolgozta ki. Korábban azt feltételezték a kutatók, hogy a felső és az alsó vár egy időben jöttek létre, így a fennmaradt falak az írásos forrásokban említett keltezéssel (1249) hozhatók kapcsolatba, tehát az erősség legkorábbi cseh kővárak közé tartozik (1. kép). Razím megfigyelése szerint azonban Týřov nem egyetlen periódusban épült ki, hanem az alsó vár későbbi, mint a felső vár. Az alsó vár várfalai a felső vár falazatához csatlakoznak. Emellett Týřov váráról néhány új dendrokronológiai adat is rendelkezésünkre áll, melyek szerint a felső vár építése az 1260–1270-es évekre keltezhető, tehát a fennálló vármaradványok II. Přemysl Otakar király korából származnak. Az 1249-ben említett vár romjai tehát nem ismeretesek. Tomáš Durdík úgy vélte, hogy az alsó vár alaprajzi rendszere – melyre jellemzők a várfalba bekötött, szabályosan elhelyezett kerek tornyok – közvetlenül Franciaországból eredeztethető, így Týřov a szabályos alaprajzú francia ke-rektornyos vártípushoz tartozik. Vladislav Razím ugyanakkor hangsúlyozza, hogy a vár

1 L.: DURDÍK 2002a., 2002b., 2005., itt az egyes objektumokkal kapcsolatos összes lényeges irodalom megtalálható.

2 A csehországi várak kialakulásának az áttekintése: DURDÍK–BOLINA 2001.

3 DURDÍK 1994., RAZÍM 2002., RAZÍM 2005a.

1. Týřov várának rekonstruált sematikus alaprajza (T. Durdík szerint)

különös formája nem feltétlenül hozható kapcsolatba egy feltételezett francia hatással, az inkább a közép-európai erősségekkel vetendő össze. A meredek lejtőn álló kerek tornyok ugyanis alapvetően támpilléreként működtek. A vár kialakulása szerint valószínűleg bonyolult folyamat volt és közben néhány tervváltozásra is sor került. Feltűnő az is, hogy a vár egyik lakóépületét a nyugati sarkán álló toronypalota képviseli.

2005-ben Vladislav Razím egy vitairatot jelentetett meg, amelyben a szerző a Durdík-féle rendszer egy másik vártípusának létét vonta kétségbe.⁴ Durdík még az 1970-es években határozta meg az ún. átmeneti vártípust, két vár (Hlavačov és Angerbach) régészeti feltárása alapján.⁵ Az átmeneti vártípus szerint olyan erődítmény, amelyik a földvár (sáncvár) s a kővár között áll, a védőfalat a belső faserkezet nélküli földsánc képezi, a lakóépületek sáncgyűrűbe kötnek be. Ezek az „átmeneti” várak földesúri erődítésként a 13. század első felében létesültek volna. Razím kételkedik ezen a várnak a keletkezésében, funkciójában, építettségében s építészeti formájában is. Hangsúlyozza, hogy hiányzik az írásos források egyértelmű tanúsága és semmi sem utal e várak különleges voltára. Hlavačov történeti ábrázolásából arra következtet, hogy az csak egy szokásos vár volt habarcsos falazattal.

Mindezzel kapcsolatban fontos kérdés a magánvár-építkezés kezdeteinek a vizsgálata, tehát az, hogy építtethetett-e ekkor az arisztokrácia magánvárakat az uralkodó engedélye nélkül? A 13. századi írott források semmit sem szólnak erről. Durdík feltételezte, hogy csak a királynak volt joga erősségek építéséhez, de ennek megfogalmazása csak a 14. században jelent meg az írásos forrásanyagban.⁶ Ezzel áll összefüggésben az idézett kutató másik hipotézise, miszerint csak az uralkodó építhetett nagyméretű várakat a várfal belső oldalához csatlakozó épületekkel. Magánvárak – néhány kivételtől eltekintve – így csak kisméretű toronyvárak lettek volna. A legnagyobb magánvárakat (Jindřichův Hradec, Rýzmburk és Lichnice), a legbefolyásosabb nemesi családok székhelyeit, ezért eredetileg királyi építésűnek véli.⁷ Jan Klápště ezzel szemben az írásos források hallga-

4 RAZÍM 2005b.

5 A régészeti leletek feldolgozása: DURDÍK 2004a.

6 DURDÍK 2004b.

7 Például: DURDÍK–BOLINA 2001.

tásából arra következtet, hogy a Přemysl királyok korában minden nemesnek joga volt várépítéshez; s egy vár építészeti formája, nagysága és típusa alapján lehetetlen annak birtokosát megállapítani.⁸ Nyilvánvaló, hogy elsősorban a leggazdagabb nemesi családok engedhették meg maguknak a nagyszabású várépítkezéseket, ezért Jindřichův Hradec, a Rýzmburk és a Lichnice várai nem tekinthetők egykori királyi váraknak, hanem eredetileg is büszke nemesi rezidenciák voltak. Az említett várak építéstörténete ráadásul még sok vonatkozásban tisztázatlan, és lehetséges, hogy legkorábbi formájukban jóval szerényebb megjelenésűek voltak.⁹

A kisméretű magánvár érdekes példája Michalovice vára. Vladislav Razím tanulmányában részletesen tárgyalta a vár falkutatásának és felmérésének eredményeit.¹⁰ A várat egy megközelítőleg háromszög alakú, alacsonyabb hegytetőn építették fel, amelyet a sziklába faragott árok választ el az előtereptől. A beosztása egyszerű és a korai magánvárakra jellemző: elől, a várfal mögött állt egy kerek torony (jelenleg a torony falszerkezete két részre repedt és a felső rész kissé elfordult: 2. kép), a hátsó szakaszon volt a palotaszárny, mely mára teljesen elpusztult. A védőfal már csak a vár délnyugati sarkán áll. A vár első említése 1281-ből ismert. Maga palotaszárny korábbi lehet, mint a délen fennálló falmaradványok, utóbbiak a 13. század végére datálhatók. A déli várfal eredetileg a magas és hatalmas, ún. pajzsfal volt, ferde lábazattal (3. kép). A fal mögött álló kerek torony valószínűleg egy három vagy négyemeletes épületként rekonstruálható, amelybe két ajtónyíláson át (az 1. és a 2. emeleten) lehetett belépni. Rendkívül érdekes, hogy az ajtók nem a palota felé, hanem a várfal felé nyíltak. Ebből arra lehet következtetni, hogy a várfal és a torony egy rendszert alkotott. Ugyanakkor a kapcsolódó oldalsó várfalak már alacsonyabbak lehettek. A falkutatás sok későbbi átalakítás nyomát is feltárta. Magán a külső falsíkon sok érdekes elem látható, így két, az udvarról nyíló zárterkély maradványa, amelyek valószínűleg árnyékszékként szolgáltak (Az eddigi kutatók a védőfalat külső palotafalnak tartották). A következő építési periódusok idején a falat felmagasították és a felső védőfolyosó mellett még egy külső védőfolyosót is csatoltak a külső falsíkhöz. Ez a kettőzött, zárt védőfolyosó feltételezhetően a huszita időszakban jött létre. A vár 13. századi formájának analógiája nem ismert Csehországból, ezért Vladislav Razím biztosnak tartja, hogy a vár építetője az ötletet a nyugati várépítészetből merítette.

Az előbbiekből egyértelműen következik, hogy a 13. századi cseh várak fejlődéséről korábban kidolgozott eddigi elméletek számos eleme elfogadhatatlan, sok korábbi feltevés vitatható. Megoldás csak a kutatás gyors folytatása lehet, hogy így minél több és pontosabb eredmény álljon rendelkezésünkre. Úgy tűnik, hogy a jelenlegi cseh várkutatás válaszút elé került.

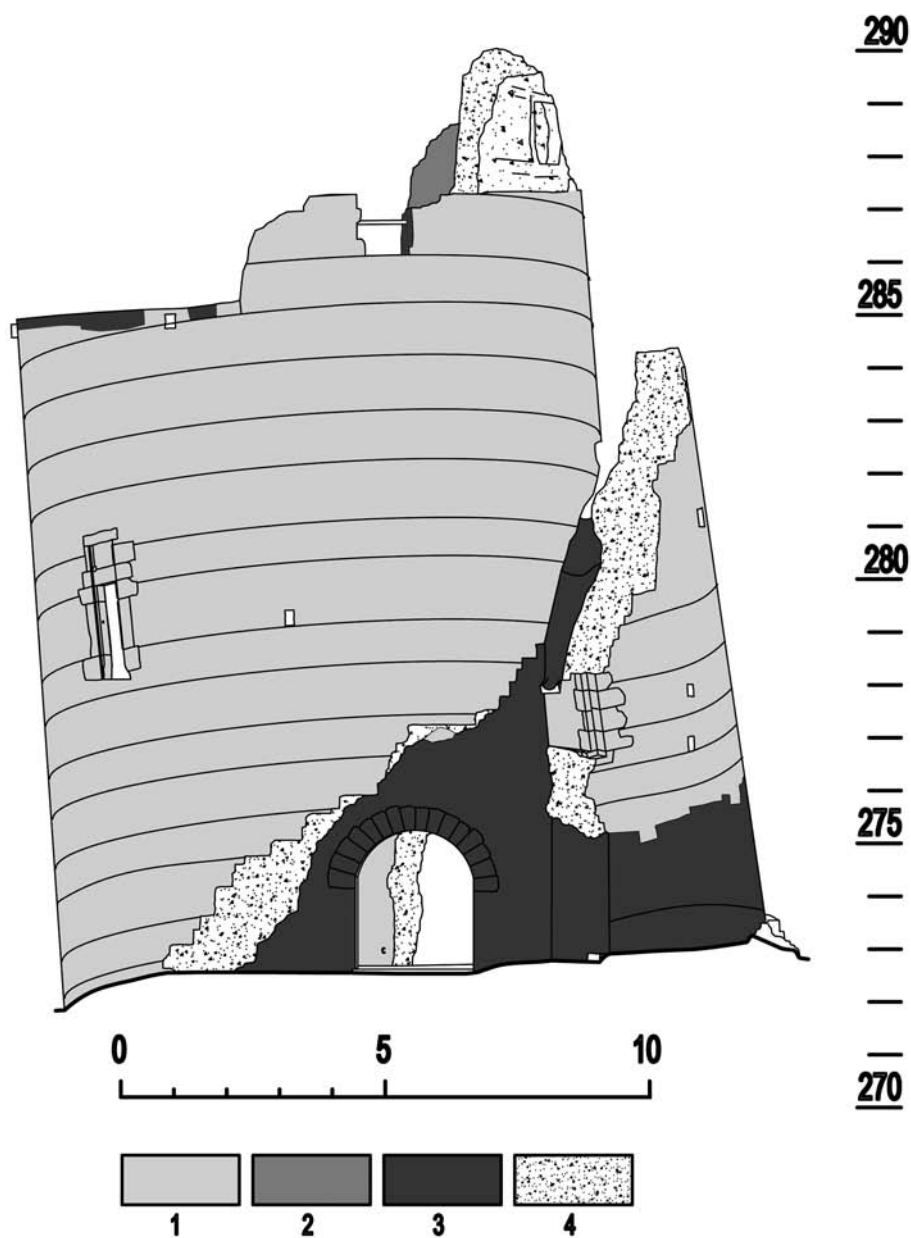
Késő gótikus és kora reneszánsz erősítések

Az eddigi kutatásokban nem fordítottak kellő figyelmet a késő gótikus, illetve kora reneszánsz erősítményekre. Elsősorban Jiří Varhaník érdeme, hogy az utóbbi években a helyzet e téren jelentősen megváltozott. Korábban a középkori erősítések között a huszita Tábor városának erősítményének, különösen Kotnov nevű ágyútornyának

8 KLÁPŠTĚ 2003. T. Durdík válasza: DURDÍK 2004b.

9 Az említett várak bonyolult kialakulására mutatott rá ugyancsak V. Razím is: RAZÍM 2004.

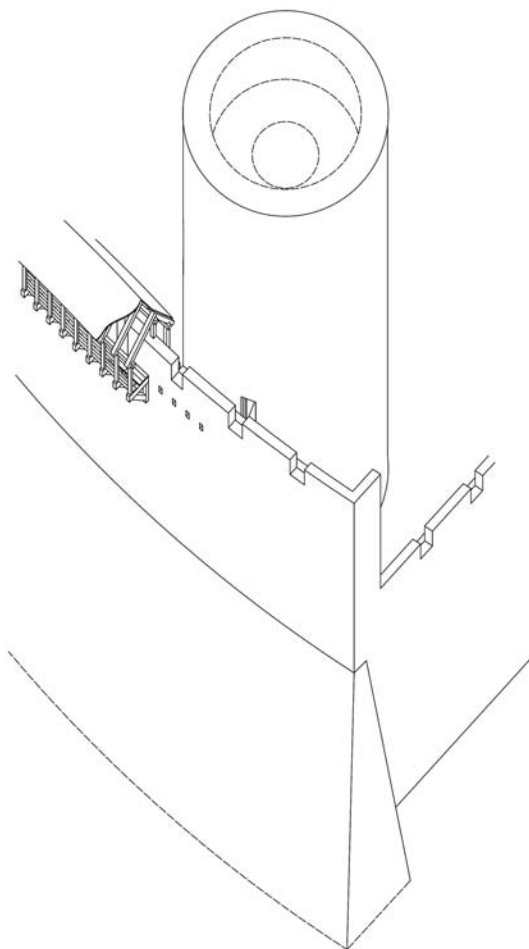
10 RAZÍM – NACHTMANNOVÁ 2005.

2. Michalovice vára, a kerek torony felmérése.
 1 – első építési periódus, 2 – második építési periódus,
 3 – jelenlegi falazat, 4 – falsík nélküli falazat
 (M. Černý és munkatársai felmérése)

tulajdonítottak nagy jelentőséget a kutatók. A Kotnov-torony és a többi, vele egyidős erődítmény kétségtelenül fontos, azonban újabban kiderült, hogy nem a huszita-korban épültek, hanem a reneszánsz idején vagy legalábbis az utóbbi időszakban kapták mai formájukat. Ennek a bizonyítéka a Kotnov torony esetében nem csupán a dendrokronológia, hanem a lőrés formája is. A huszita-kori erődítmény így sajnos ismeretlen, a torony alsó része a 13. századból származhat, az 1. és a 2. emeletén reneszánsz-kori, kívül-belül szélesedő ágyúlőrészek találhatók, míg a legérdekesebb lőrészeket a 3. és a 4. emeleten lehet látni. Ezeknek a fülkelőrészeknek a boltozatába szellőzőcsatorna torkollik. Ez a reneszánsz erődítésre jellemző elem Csehországban – a prágai vár Mihulka ágyútornyán kívül – egyedülálló, sőt, Magyarországon is csak néhány analógiája található.¹¹ Az utolsó emeletet a gyámköveken fekvő gyilokjáró képezi a szakállas puskák használatához kialakított lőrészekkel. A torony 1. és 2. emeletének falazata az első építési periódusban jött létre, a 3. és a 4. emelete a 2. periódushoz tartozik, ami egy 1532. évi tűz utánra keltezhető. Az 1542-es dendrodátum, mely sajnos nem egyértelmű, ugyancsak ezt bizonyítaná. Tábor szellőzőcsatornás fülkelőrészekkel felszerelt ágyútornya bizonyítással a csehországi reneszánsz erődítések legjelentősebb példáihoz tartozik.¹²

Varhaník hangsúlyozza, hogy a kutatók gyakran helytelenül szoktak használni egyes kifejezéseket, mint például ágyútorony vagy ágyúlőrés, mert igazi ágyúlőrészek csak nagyon ritkán fordulnak elő, a lőrészek többségét inkább puskák számára alakították ki.¹³ Szakállas puskák használatára egyértelműen a lőrésfülke oldalfalaiba befalazott támgerenda utal. Tábor fent említett ágyútornyán kívül a Roupov várban lehet valódi ágyúvé-

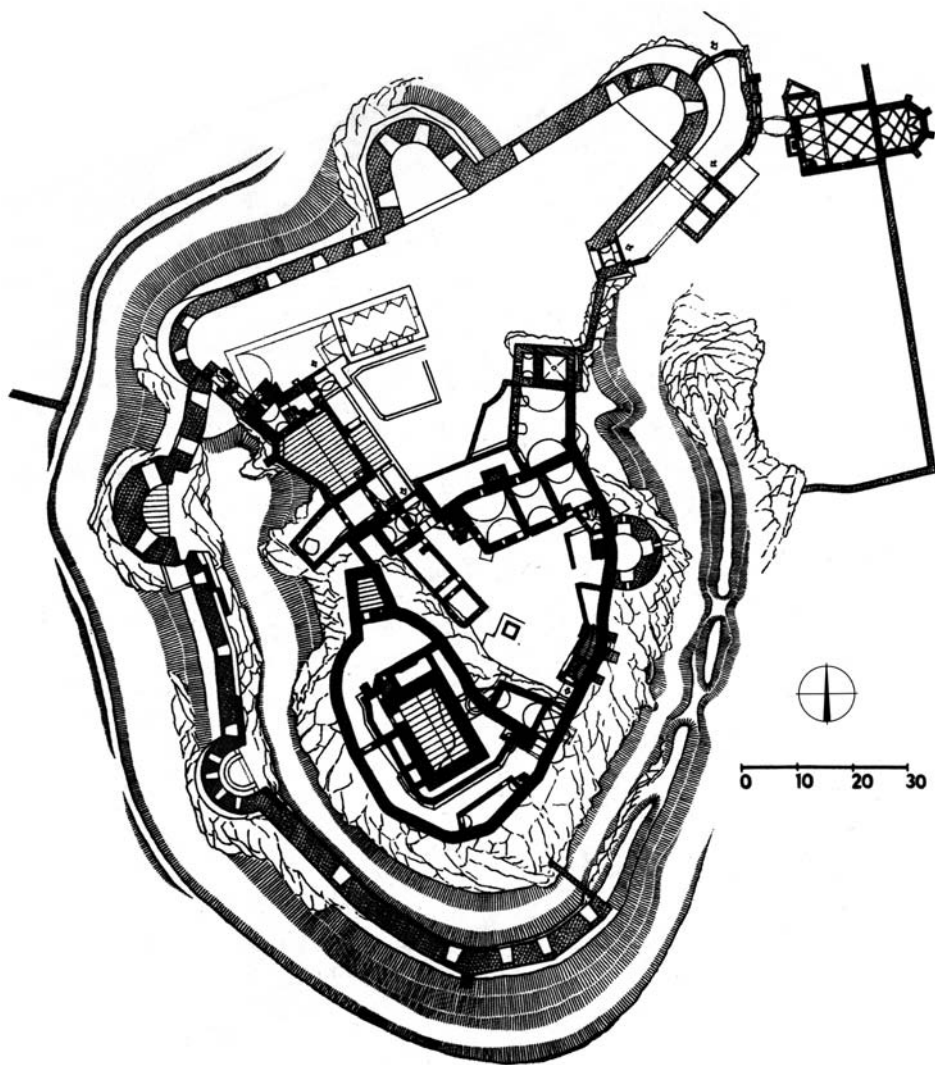

3. Michalovice vára, a vár délnyugati sarkának axonometrikus elméleti rekonstrukciója (tervezte: V. Razím, rajz: J. Veselý)

11 A szerző valószínűleg a sárospataki Vörös-toronyra utalhat (A szerk. megjegyzése)

12 VARHANÍK 1997., 2001.

13 VARHANÍK 2002.

4. kép. Rábai vár alaprajza (D. Menclová szerint)

dőművet találni. A vár sarkán álló ék alakú erődítmény a 16. század elején épült. Az első emeletén ugyanakkor lakó- és védőtér lehetett, de ezt soha nem fejezték be. A viszonylag nagyméretű ablakok alatt kerek ágyúlőrészek találhatók, de ezeket még a bástya építésekor téglával falazták be. A lőrészek keretezése nem is látható az építmény külső falsíkján, ugyanis azokat vakolattal takarták el. A konzolokon fekvő gyilokjáró maradt meg egyedüli védőelemként.¹⁴

A cseh erődítés-építészet csúcsának a 15–16. századi földerődítményeket tekintik a kutatók. Az arisztokrata Pernštejn család tagjai ekkor a kelet-csehországi síkvidéki rezi-

¹⁴ ANDERLE–ŠKABRADA 2000.

denciákat hatalmas külső földsáncokkal, óriási sarokrondellákkal látták el (Pardubice, Chlumec nad Cidlinou). Hasonló erősítése van Kunětická Hora várának, amelyik azonban nem a síkságon, hanem egy dombtetőn fekszik. Itt a külső falgyűrűhöz csatlakozó körondellák alatt egy árok található contrascarpával. Jan Varhaník figyelte meg, hogy ennek az erősítéstípusnak nagy hátránya, hogy a földsánc koronáján csak egy védőszint létezett. A földsánc lábánál eredetileg csak egy lőrés nélküli fal futott körbe, Pardubiceben másodlagosan vágták a lőréseket ebbe a falba.¹⁵ A dél-csehországi Hluboká várban, amelyik egy dombtetőn áll, a Pernštejnnek építettek földrondellákat is a 16. század elején. Az 1530-as években új birtokosaik, az Ungnádok átalakították a régi rondellákat, alapvetően javítva védőlehetőségüket azzal, hogy kazamatákat építettek testükbe. Varhaník itt az olasz reneszánsz hatását feltételezi. Hluboká korabeli erődménye egyébként teljesen elpusztult a 19. századi romantikus átalakítások idején.¹⁶

A leghatalmasabb csehországi késő gótikus erőrendszer, amelynek látványos maradványai máig fennállnak, a nyugat-csehországi Ráb várának külső falgyűrűje. Jiří Varhaník részletesen foglalkozott vele egy kétrészes tanulmányban.¹⁷ Az erősítés alaprajzán jól megfigyelhető, hogy az északi rész különbözik a déli résztől (4. kép). Az északi rész nagyszabású háromkaréjos alakulat, közepén áll a központi erődmény, tőle kelet és nyugat felé terjed egy-egy szárny, a nyugati szárny nem teljesen szabályos formájú, mivel a nyugati erődmény-rész csatlakozik hozzá. A nyugati oldalon két erősítés-elem (rondella) található. A vár keleti oldalán hiányzik a külső erődmény, az építetők, a Rýzmburk testvérek, valószínűleg azért hagyták abba az építést, mert nem volt meg a hozzá szükséges pénzük. Itt csak egy keltezhetetlen késő gótikus/kora reneszánsz kerek torony csatlakozik a vármaghoz. Mindezek ellenére magas színvonalú tervezéssel kell számolnunk, az északi erődmények építésze valószínűleg az olasz reneszánsz építkezésmódjának hatása alatt állt, de magának az építkezésnek a végrehajtása rendkívüli dilettáns munkára vall. Csak a két nyugati erődményben és az azokat összekötő falba vágtak lőréseket szakállas puskák számára, a többi védőfal szakaszai lőrések nélküliek vagy befejezetlen lőrésfülkékkel állnak. Az is lehetséges, hogy a Rýzmburkok csupán egy nagyszabású és a hatalmukat kifejező erősítésre vágytak, annak tényleges katonai funkcióját nem vették komolyan. Az erődmény felépítése a dendrokronológia segítségével az 1509–1510-es évekre keltezhető.

Befejezésül fordítsuk figyelmünket egy érdekes késő gótikus védőelemre, a pajzsfalra. A cseh királyság leghatalmasabb és legelőkelőbb arisztokrata családjára, a Rožmberkok családjára, címerük vörös rózsát ábrázolt, székhelyükként Český Krumlov vára szolgált. A vár egy alacsonyabb hegynyelven épült, amely a mögötte fekvő magasabb terepről támadható volt. Nagyjából a 15. század közepén ezért ezen a leginkább veszélyeztetett oldalon a várárok mögött egy pajzsfalat emeltek. E pajzsfal maradványai a reneszánsz épületek falszerkezetében maradtak fenn. A falvizsgálatok eredményei és az írásos források tanúsága szerint ezen 65 m hosszú és 12 m vastag fal nem vakolattal, hanem kívülről vastag agyagos réteggel volt borítva a lövedékek elleni védelem miatt, a falkoronán egy védőfolyosó nyugodott. A fal építői a helyben található sziklát annak magjaként használták, tehát a fal alsó részében csupán körülfalazták a sziklát.¹⁸ Lehetséges, hogy a Rožmberkok Rožmberk várában is egy pajzsfalat akartak építeni. A terep itt hasonló, mint

15 ŠEDA 2002., NOLL–VARHANÍK 2004.

16 VARHANÍK 2004.

17 VARHANÍK 2005., VARHANÍK–KRUŠINOVÁ–KYNCL–KYNCL 2005.

18 RAZÍM 1997.

Český Krumlovban, a felsővár ott is támadható egy magasabb előterepről. Rožmberk felső várának szabadon álló kerek tornyát, de legalábbis a torony alsó részét a 13–14. századra keltezték a kutatók. A Vladislav Razím által végzett falkutatás során azonban kiderült, hogy az egész torony egyidős és a biztos dendrokronológiai adat (1523) szerint az 1520-as évekbe datálható. A torony egyetlen ajtaja 14 m magasságban található, s ide nem csapóhídon, hanem egy állandó hídon jártak be. Feltűnő, hogy ez az ajtónyílás nem a vármag felé, hanem a támadási irány felé fordul. Razím ebből arra következtetett, hogy e toronyhoz egy ma már teljesen elpusztult pajzsfal tartozhatott, és a torony ezzel a fallal együtt képezett egy védelmi egységet. A torony saját védőeleme csupán a hatalmas gyámköveken nyugvó gyilkjáró volt. A torony viharos történeti események idején épült és végül befejezetlen maradt. Így az is lehetséges, hogy a feltételezett pajzsfalat sem fejezték be, vagy egyáltalán nem is építették fel. Az utóbbi pajzsfalak történő legjobb párhuzama a felső-ausztriai Schaumberg vára, innen meríthettek a Rožmberkok ötletet.¹⁹

IRODALOM

- ANDERLE – ŠKABRADA 2000 ANDERLE, J. – ŠKABRADA, J.: Pozdně gotická dělová bašta na hradě Roupově – Spätgotische Geschützbastei in der Burg Roupov. *Průzkumy památek*, 2000/2. 3–14.
- DURDÍK 1994 DURDÍK, T.: Kastellburgen des 13. Jahrhunderts in Mitteleuropa. Praha–Wien–Köln–Weimar, 1994.
- DURDÍK 2002a DURDÍK, T.: Ilustrovaná encyklopedie českých hradů. Praha, 2002.
- DURDÍK 2002b DURDÍK, T.: Ilustrovaná encyklopedie českých hradů. Dodatky I. Praha, 2002.
- DURDÍK 2004a DURDÍK, T.: Nálezy z hradů přechodného typu (Hlavačov, Angerbach, Tachov) – Funde der Burgen des Übergangstyps (Hlavačov, Angerbach, Tachov). *Castellologica Bohemica, Fontes I.* Praha, 2004.
- DURDÍK 2004b DURDÍK, T.: K počátkům šlechtických hradů v Čechách – Zu den Anfängen der Adelsburgen in Böhmen. *Archeologické rozhledy*, 56. (2004) 169–175.
- DURDÍK 2005 DURDÍK, T.: Ilustrovaná encyklopedie českých hradů. Dodatky II. Praha, 2005.
- DURDÍK – BOLINA 2001 DURDÍK, T. – BOLINA, P.: Středověké hrady v Čechách a na Moravě – Mittelalterliche Burgen in Böhmen und Mähren. Praha, 2001.
- KLÁPŠTĚ 2003 KLÁPŠTĚ, J.: Poznámky o sociálních souvislostech počátků šlechtických hradů v českých zemích – Bemerkungen zu den sozialen Zusammenhängen der Anfänge der Herrenburgen in den böhmischen Ländern. *Archeologické rozhledy*, 55. (2003) 786–800.
- NOLL – VARHANÍK 2004 NOLL, J. – VARHANÍK, J.: Příspěvek k poznání vnějšího opevnění Kunětické Hory (K otázce původní podoby pernštejnských rondelových fortifikací) – Ein Beitrag zur Erkenntnis der äusseren Befestigung der Burg Kunětická Hora (Zur Frage der ursprünglichen Gestalt der Rondellbefestigungen in Böhmischem Ländern). *Průzkumy památek*, 2004/2. 155–165.

- RAZÍM 1997 RAZÍM, V.: Tzv. Plášť v Českém Krumlově (Příspěvek k diskusi o tzv. Renesančním domě čp. 177) – Sog. „Mantel” in Český Krumlov/ Krumau (Beitrag zur Diskussion über das sog. Renaissancehaus Konstr.-Nr. 177.). *Průzkumy památek*, 1997/1. 105–126.
- RAZÍM 2002 RAZÍM, V.: K otázkám stavebního vývoje a původu hradu Týřova. Poznámky k metodice výzkumu hradů v bývalém královském hvozdu – Zu den Fragen der Bauentwicklung und des Ursprungs der Burg Týřov. Anmerkungen zur Methodik der Burgenforschung im einstigen königlichen Forst. *Archeologické rozhledy*, 54. (2002) 625–680.
- RAZÍM 2004 RAZÍM, V.: Nad počátky hradů české šlechty – Über die Anfänge der Burgen des böhmischen Adels. *Archeologické rozhledy*, 56. (2004) 176–214.
- RAZÍM 2005a RAZÍM, V.: K vývoji a interpretaci hradu Týřova ve 13. století – Zur Entwicklung und Deutung der Burg Týřov im 13. Jahrhundert, *Průzkumy památek*, 2005/1. 73–88.
- RAZÍM 2005b RAZÍM, V.: O tzv. hradech přechodného typu – Von den sog. Burgen des Übergangstyps. *Archeologické rozhledy*, 57. (2005) 351–380.
- RAZÍM–NACHT- MANNOVÁ 2005 RAZÍM, V.–NACHTMANNOVÁ, A.: Hrad Michalovice – Die Burg Michalovice. *Památky středních Čech*, 19. (2005/2) 1–57.
- RAZÍM–BLÁHA 2005 RAZÍM, V.–BLÁHA, J.: Věž Horního hradu Rožmberka nad Vltavou (tzv. Jakobínka). K počátkům a vývoji hradu Rožmberka – Der Turm (sog. Jakobínka – Jakobinerin) der Oberen Burg Rožmberk nad Vltavou (Rosenberg an der Moldau). Zu den Anfängen und der Entwicklung der Burg Rožmberk, *Sborník*, 3. (2005) 187–211.
- ŠEDA 2002 ŠEDA, B.: Vnější opevnění hradu Kunětické Hory – Die äussere Befestigung der Burg Kunětická Hora. *Dějiny staveb*, 2002. 163–167.
- VARHANÍK 1997 VARHANÍK, J.: Kotnovská věž v Táboře – Der Turm Kotnov in Tábor. *Průzkumy památek*, 1997/II. 51–56.
- VARHANÍK 2001 VARHANÍK, J.: K možnostem datování fortifikační architektury – Über die Möglichkeiten zur Datierung der Fortifikationsarchitektur. *Dějiny staveb*, Plzeň, 2001. 190–193.
- VARHANÍK 2002 VARHANÍK, J.: Obrana středověkého hradu palnými zbraněmi – Die Verteidigung der mittelalterlichen Burg mit den Feuerwaffen. *Archaeologia historica*, 27. (2002) 125–138.
- VARHANÍK 2004 VARHANÍK, J.: Goticko-renesanční opevnění hradu Hluboká nad Vltavou – Befestigung der Burg Hluboká nad Vltavou aus der Zeit der Gotik und der Renaissance. *Archaeologia historica*, 29. (2004) 357–362.
- VARHANÍK 2005 VARHANÍK, J.: Vnější opevnění hradu Rabí (I. část) – Die äussere Befestigung der Burg Rabí. I. *Průzkumy památek*, 2005/1. 5–36.
- VARHANÍK–KRUŠI- NOVÁ–KYNCL– KYNCL 2005 VARHANÍK, J.–KRUŠINOVÁ, L.–KYNCL, J.–KYNCL, T.: Vnější opevnění hradu Rabí (II. část) – Die äussere Befestigung der Burg Rabí II. *Průzkumy památek*, 2005/2. 109–151.

MEGJEGYZÉSEK A NYÍRBÁTORI VÁRKASTÉLY KUTATÁSÁHOZ ÉS KIÉPÍTÉSÉNEK TUDOMÁNYOS MEGALAPOZOTTSÁGÁHOZ

A magyar műemlékvédelemben előbb közvetlenül, később közvetve eltöltött több mint harminc évem talán feljogosít annak megállapítására, hogy épített történeti környezetünk „építészeti kezelése” mindig is az adott építészeti (divat)irányzatok és a mindenkori társadalmi-politikai környezet függvényében valósult illetve valósul meg. A műemlékvédelem gyakorlatának folyamatos változását tagadók – többségükben érthető módon építésszek – felfogásával szemben most csupán egyetlen szempontra kívánok utalni, mégpedig arra, hogy a sokat szidott/magasztalt Velencei Karta híres/hírhedt tétele arról, miszerint a műemlékhez való új hozzáátétel alapvetően korunk építészeti felfogását kell, hogy tükrözzé, egyértelműen a születése időszakának modernista architektúrájából indult ki.

Mindezt azonban semmiképp sem kritikaként, elítélő szándékkal kívántam megfogalmazni, mivel történészként (is) úgy vélem, hogy ez egy természetes, *történeti* jelenség, melyet azonban egyáltalában nem árt tudatosítani építésznek, művészettörténésznek, régésznek vagy a műemlékvédelem bármely területén tevékenykedő (szak)embernek. Más kérdés ugyanakkor, hogy a konkrét „építészeti kezelés” során a műemlékvédő – eljárásának igazolására – mire, milyen szempontokra hivatkozik! Nem kívánok most bővebben kitérni arra az elméletileg közismert – bár a napi műemléki gyakorlatban sokszor mégis figyelmen kívül hagyott – megállapításra, miszerint a műemlék többek között *alapvető történeti forrás*, s mint ilyen, bármilyen módosítását megelőzően alapos kutatást és annak megfelelő dokumentálást igényel. Egyértelműnek tűnik az is, hogy a helyreállítást-átalakítást-bővítést tervező építésznek támaszkodnia kell (vagy legalábbis kellene) ezen kutatás eredményeire. Kérdés azonban, hogy milyen mértékben! A „kutatás” fogalma alatt ugyanis a legtöbbször nem csupán az adott épületen megfigyelt jelenségek rögzítését értjük, de azok értelmezését, azaz a *történeti forrás interpretálását* is.

Fenti gondolatmenetem kiindulópontjaként tulajdonképpen nem az írásom címében szereplő nyírbátori épület szolgált, hanem Daragó László építész megfogalmazása a *Műemlékvédelmi Szemle* 2002. évi 1. számában, a visegrádi királyi palota kiépítéséről írott cikkében.¹ Itt ugyanis azt olvashatjuk, hogy a szerző „hajlamos” elhinni az épületet kutató s azt véleménye szerint mindenkinél „lényegesen jobban ismerő” Buzás Gergely álláspontját az épületegyüttes egykori formájáról.² Kérdés, valóban ez a „kötelező” kiindulópont, valóban ezt kell-e a tervező építésznek feltétlenül elfogadnia? Indokolt-e ez egyáltalában egy jelentős mértékben elpusztult épület esetében? Tényleg mindig el kell hinnie a műemlékvédőnek vagy épp a műemlék-tulajdonosnak az adott régész/művészettörténész – vagy adott esetben építész – *interpretációját*?

1 DARAGÓ LÁSZLÓ: 20. századi építészeti gondolatok a visegrádi királyi palota helyreállításának történetében. *Műemlékvédelmi Szemle*, 2002/1. 165–196. A szerző ebben a dolgozatában sajnos nem foglalkozik korábbi, a témát ugyancsak érintő írással: FELD ISTVÁN: Kutatás–dokumentálás–rekonstrukció. *Műemlékvédelmi Szemle*, 1999/1–2., különösen: 32–36., ahol utaltam a *Műemléklelap* 1999. évi számaiban korábban folyt vitára is.

2 DARAGÓ 2002. 178–179.

Írásomban Nyírbátor kapcsán az utóbbi kérdésekről kívánok írásban meditatálni – de mielőtt erre rátérnék, meg kell még indokolnom, hogy miért itt és ebben a formában. A Kulturális Örökségvédelmi Hivatal *Örökség* című periodikumában még 2006-ban Arnóth Ádám indított el írásával ezen épületről egy vitát, melynek során Buzás Gergely hozzászólásában engem is nevesített, mint a témával már korábban foglalkozó szakembert. Valóban, 2000-ben megjelent könyvem egyik fejezetét a nyírbátori kastélynak szenteltem, s abban tettem közzé – Szekér György baráti szívességének köszönhetően – az épület *mindeddig legteljesebb* rajzi dokumentációját is.³ Közben többen is megkértek, fejtssem ki e vitában álláspontomat. Én azonban sajnos nem tudtam elszakadni régi beidegződésemtől – eltérően többek között a szóban forgó cikkekben is érintett műemléki tervtanácsok sok részvevőjétől –, miszerint egy épületről/épülethelyreállításról csak annak *behatóbb ismerete* esetén merek érdemben nyilatkozni. Erre a megismerésre azonban csak a Magyar Kulturális Örökségvédelmi Egyesület igen eredményes helyszíni vitaülésén nyílt mód, 2007. június 2-án. Amikor azután ezt követően megírtam volna hozzászólásomat, kiderült, már elkéstem: az „Örökség” főszerkesztője a Kulturális Örökségvédelmi Hivatal régi/új elnöke vélt/valós tiltására hivatkozva elzárkózott annak közlésétől.

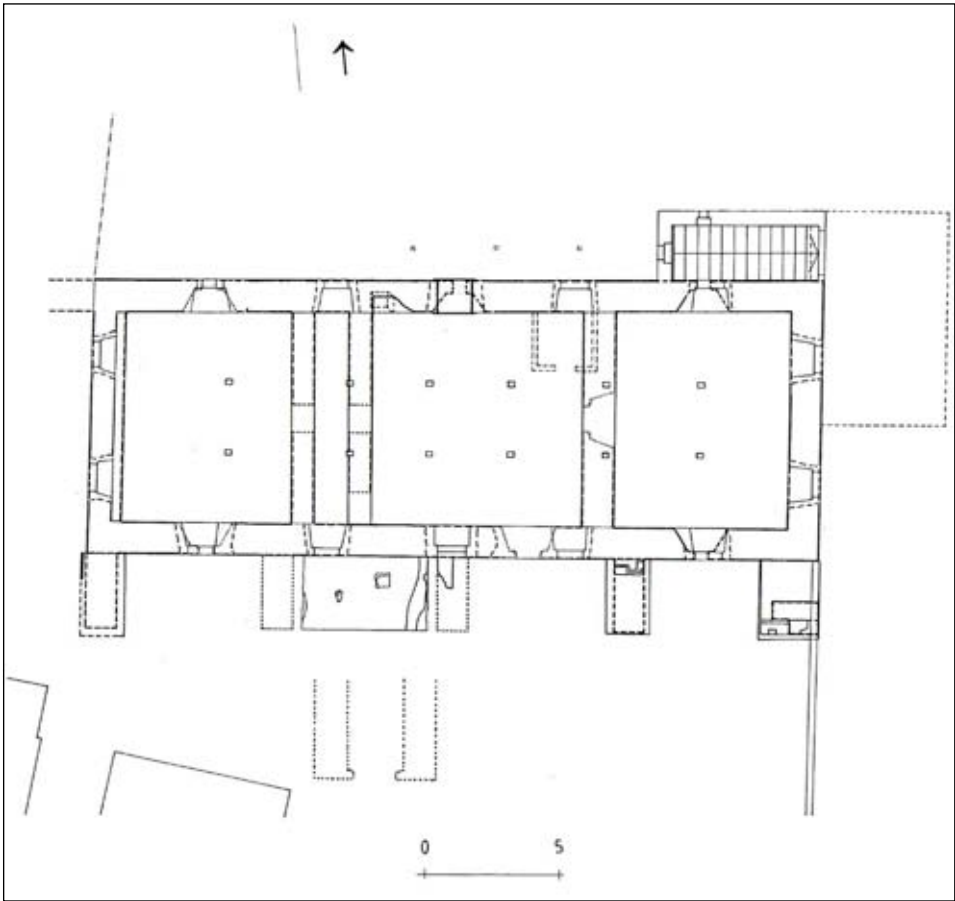
Remélem, nem tekinthető a *Castrum* szerkesztői posztjával való visszaélésnek, ha így most ezeken a hasábocon fejtem ki – kissé talán bővebben – véleményemet. Két dolgot azonban rögtön az elején szeretnék rögzíteni. Egyrészt, hogy nem kívánok állást foglalni abban a kérdésben, vajon a szóban forgó műemléket egyáltalában szabad volt-e kiépíteni, s ha igen, akkor milyen formában. Nekem a megvalósult épület amúgy tetszik, a város egy új, hangsúlyos elemet kapott, mintegy a híres református templom ellenpontjaként. A hasznosítás és főleg a berendezés kérdéséről sem nyilatkoznék – azt azonban igen sajnálom, hogy épp a kőtár befejezésére nem jutott már az Európai Unió által is támogatott, több mint 4000000 euro költségvetésű projektből.⁴ Másrészt, hogy folyóiratunk a jövőben sem kíván kifejezett örökség- és műemlékvédelmi kérdésekkel foglalkozni, de az utóbbi tevékenységgel „érintett” várak, kastélyok, kúriák *kutatási és tudományos problémái* bemutatásának máskor is helyt kívánunk adni.

Természetesen nem tekinthetem feladatomnak a nyírbátori kastély/rezidencia/vár bonyolult kutatástörténetének még vázlatos áttekintését sem. Főleg az 1953 és 1961 között több szakaszban végzett, tudományos igényű feltárásnak csak erős megszorítással nevezhető munkák bővebb ismertetéséről kell lemondanom – ezeket már amúgy is értékelte az ezt követően, 1969–1970-ben itt dolgozó Magyar Kálmán.⁵ Azt azonban ki kell emelnem, hogy a mintegy 60×80 m-es kiterjedésű, túlnyomórészt elpusztult egykori

3 FELD ISTVÁN: 16. századi kastélyok Északkelet-Magyarországon. Sárospatak, 2000. 64–67., 70–81. kép. Ezután az ott közölt 77. rajz egy eltérő grafikai kidolgozású változatát is közzétehettem készítője szíveségéből az előbb németül, majd magyar fordításban is megjelent cikkemben: FELD, ISTVÁN: Die Bauten König Wladislaus II. und die Verbreitung der Renaissance-Architektur in Ungarn. Die Rolle und die Bedeutung der archäologischen Forschung und der zeichnerischen Rekonstruktion. In: Die Jagellonen. Kunst und Kultur einer europäischen Dynastie an der Wende zur Neuzeit. Germanisches Nationalmuseum, Nürnberg, 2002. 314. Abb. 17. (a továbbiakban: Feld 2002a), illetve FELD ISTVÁN: II. Ulászló építkezései és a reneszánsz építéset elterjedése Magyarországon. A régészeti kutatások és a rajzi rekonstrukciók szerepe és jelentősége. In: Détshy Mihály nyolcvanadik születésnapjára. Tanulmányok. Művészettörténet-Műemlékvédelem, XI. Budapest, 2002. 174., 12. kép (a továbbiakban: Feld 2002b).

4 Forrás: http://www.kulturpont.hu/content.php?hle_id=13816 (letöltés: 2007. jún. 13.).

5 MAGYAR KÁLMÁN: Az ötvöskőnyi Báthory-várkastély. Kaposvár, 1974. 14–19., emellett I. még: SEKÉR GYÖRGY–TAMÁSI JUDIT: A nyírbátori Báthory-várkastély. *Szabolcs–Szatmári Szemle*, 1991. 9. Az ásatások teljes körű feldolgozását jelenleg Eleki Nándor, az ELTE régészhallgatója végzi egyetemi szakdolgozatában.

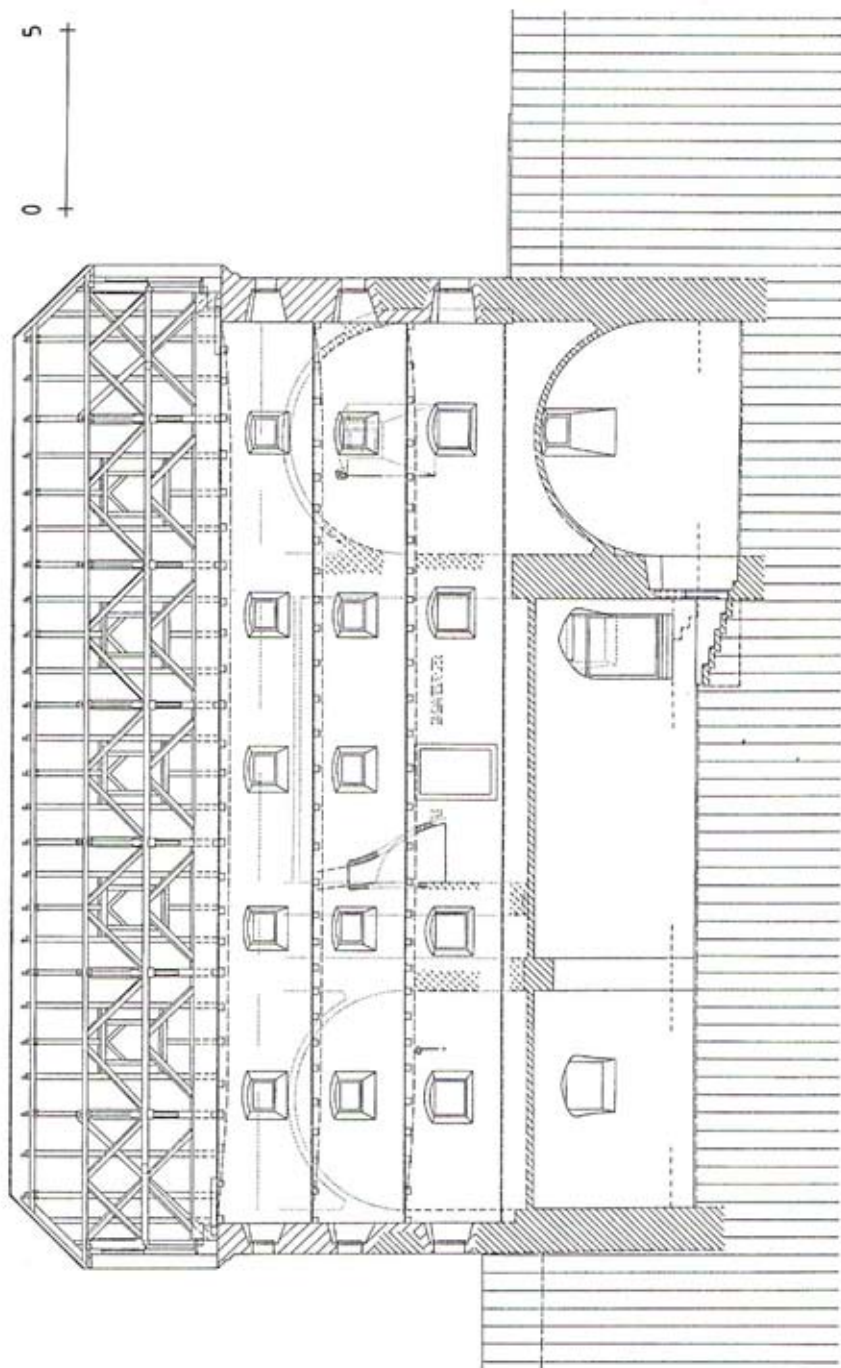

1. Az épület földszinti alaprajza a kutatások/megfigyelések feltüntetésével (Szekér György rajza)
(Feld István: 16. századi kastélyok Északkelet-Magyarországon. Sárospatak, 2000. 73. kép)

épületegyüttes déli részéről – közel 40 m-re az északkeleten elhelyezkedő, legutóbb kiépített ún. magtárépülettől – kerültek elő 1959-ben, mégpedig dokumentált körülmények között, az épületegyüttes máig legjelentősebb reneszánsz faragványait képező baluszterosztók. De ugyancsak a magtártól távolabb, attól mintegy 20 m-re nyugatra ásta ki Magyar Kálmán a területről eddig egyedül átfogóan közzétett legfontosabb 15. század végi kerámia-leletegyüttest.⁶

A közel szabályos téglalap alaprajzú épületegyüttes egyetlen felmenő falakkal is ránk maradt részét alkotó, mintegy 10×30 m-es, téglány alaprajzú, utolsó formájában újkori magtárépület és környéke behatóbb kutatására csak 1987-től nyílt lehetőség. Ennek első eredményeit kutatói, Szekér György építész-művészettörténész és Tamási Judit régész

6 Az itt előkerült kályhacsempék értelmezése azonban már Holl Imrének köszönhető, aki inkább történeti adatok alapján helyezte azokat az 1490-es évek elejére. HOLL IMRE: Regensburgi középkori kályhacsempék. *Archaeologiai Értesítő*, 107. (1980) 40–41.

2. Az épület nyugat-keleti hosszmetSZete a kutatások/megfigyelések feltüntetésével.
(Szekér György rajza)
(Feld István: 16. századi kastélyok Északkelet-Magyarországon. Sárospatak, 2000. 75. kép)

1991-ben,⁷ illetve 1992-ben⁸ tették közzé. Beszámolójukból kiderül, hogy míg a közel eredeti állapotban fennmaradt, dongaboltozattal fedett, két, illetve három szakaszra tagolódó egykori borospince esetében lényegében csak az eredeti, déli bejáratot kellett feltárniuk, a magtárrá alakított földszint nyugati részén két, egykor magára a boltozatra támaszkodó – de csak az egyik esetben hevederívvél erősített – osztófál visszabontott csonkjait is megtalálták. Visszafaragás formájában meghatározhatóak voltak itt az elbontott keresztfalak az épület hosszfalain is, továbbá előkerültek a keleti tér egykori dongaboltozatának részletei. Ugyanakkor a nyugati szélső tér eredeti lefedését már nem igazolhatták biztos leletekkel, de megtalálták a hosszirányú donga vállait a középső helyiségben. Az utóbbit nyugat felől zárhatta le egy minden erősítés nélkül a pinceboltozatra támaszkodó osztófál, melynek egykori déli végén egy ajtó-áthidalóként értékelt boltváll indítását, az északin pedig egy tüzelőberendezés (kandalló?) kürtőjét bonthatták ki a megmaradt főfalakban (1-2. kép).⁹ A szint korábbi nyílásait tekintve csak a keleti tér egy-egy déli és északi ablakának belső részsíje illetve kökeret-félszke feltárásáról értesülünk – az esetleges többi nyílásról a később általam közölt¹⁰ földszinti kutatási alaprajzról (1. kép) sem tudunk meg biztosat.¹¹ Feltételezték továbbá, hogy a kettős nyugati válaszfalak egy, már teljesen megsemmisült emeletre vezető lépcsőt foghattak egykor közre.

Meglepő, hogy az eddigi beszámolók egyikében nem esik szó arról az egy vagy több, egymás felett elhelyezett kölemből álló lefaragott konzol(?)ról, melyet ugyanakkor az épület déli homlokzata keleti vége közelében Székér György több rajza is feltüntet (3. kép),¹² sőt, azok ma is láthatók (4. kép). Csak rosszindulatú feltételezés lenne, ha ezt azzal magyaráznánk, hogy ezek nehezen lettek volna összeegyeztethetőek a kutatóknak a beszámoló összegző részében megfogalmazott rekonstrukciós elképzelésével. Ők ugyanis úgy vélték, hogy az épület déli homlokzata előtt csonkjukban feltárt három vas-kő téglapillér – illetve egy szabályos elrendezést kiadó, feltételezett két további párjuk, melyek pusztulását a 18. századi pincelejáró építésének tudták be – lényegében egyidős az előzőekben leírt, álláspontjuk szerint egyetlen korai periódust felmutató, sőt „egységes építészeti koncepció szerint készült”¹³ épülettel. Azon ásatási megfigyelésük ugyan, miszerint a pillérek alapozási árkában a várkastély egyéb pontjairól ismerttel megegyező 1500 körül leletek voltak,¹⁴ ezt éppen nem bizonyítja, hanem csupán arra utal, hogy *ez után* került sor emelésükre. Kétségtelen ugyanis, hogy e konzolokat(?) részben takarja a pilléreken elképzelt (és nemrég megépített) ív illetve azok belelőgnak az ide feltételezett (és nemrég ugyancsak megépített) lépcső közlekedőterébe!¹⁵ (4. kép) A kutatási eredményeket feltüntető ismert homlokzati felmérések egyébként semmit nem árulnak el a pince és a földszint rekonstrukciós rajzokon feltüntetett ajtó- és ablaknyílásainak eredeti

7 SZÉKÉR–TAMÁSI 1991.

8 GYÖRGY SZÉKÉR–JUDIT TAMÁSI: Das Batori Burgeschloss von Nyírbátor (Ungarn). In: *Castrum Bene* 2/1990. Budapest, 1992. 241–257. A cikk lényegében a szerzők 1991. évi publikációjának német nyelvű változata, dokumentációs anyaga azonban részben eltér, itt többek között megtalálható az épület hosszmetrét a kutatási eredményekkel, ld. jelen dolgozatunk 2. képét.

9 SZÉKÉR–TAMÁSI 1992. 4. kép, illetve FELD 2000. 73. és 75. kép

10 FELD 2000. 73. kép

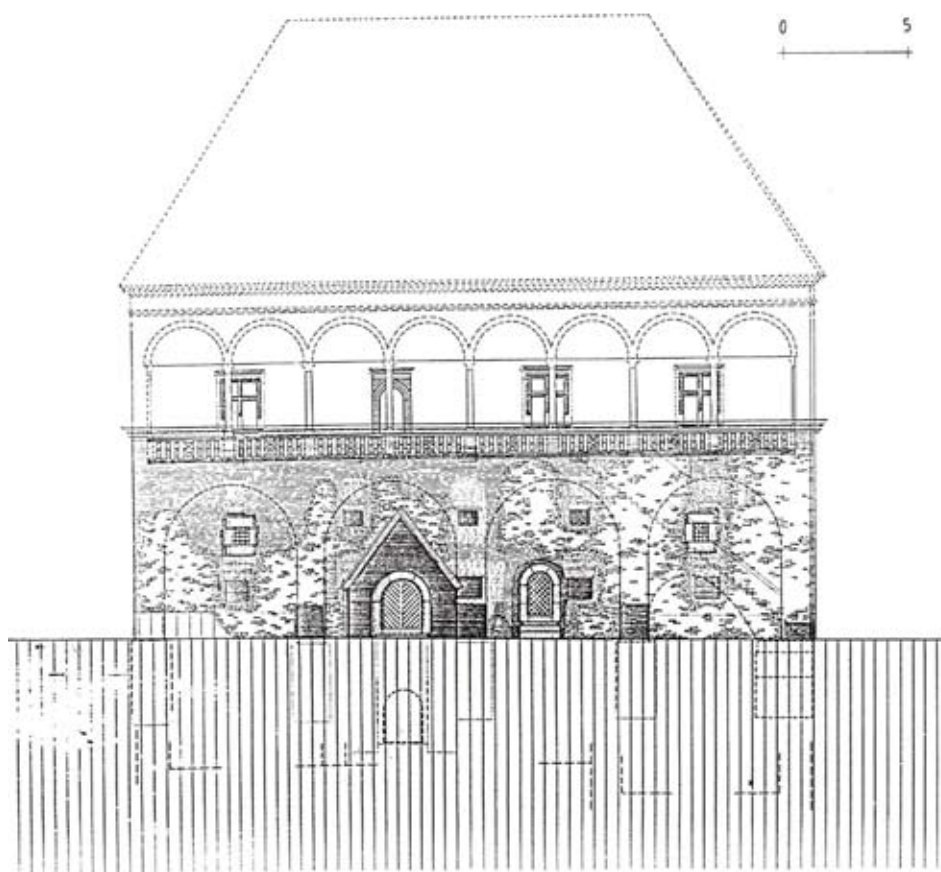
11 Így a középső tér déli ajtajára vagy egyetlen északi ablakára csak következtetnek a kutatók, v. ö.: SZÉKÉR–TAMÁSI 1991. 17–18.

12 Így FELD 2000. 76. kép, illetve FELD 2002. 17., illetve 12. képe.

13 SZÉKÉR–TAMÁSI 1991. 19.

14 Uo. 13., 19.

15 E lépcső itteni meglétét igazoló régészeti megfigyelésről nem tudunk, a megépített feljáró kissé betakar a földszint ablak könyöklőjébe is.

3. Az épület déli homlokzatának rekonstrukciója az álló falak jelzésével (Szekér György rajza)
 (Feld István: II. Ulászló építkezései és a reneszánsz építészet elterjedése Magyarországon.
 In: Détsy Mihály nyolcvanadik születésnapjára. Tanulmányok. Budapest, 2002. 174. 12. kép)

részleteiről – a szemlélőnek az az érzése támad, hogy teljes feltárásukra ekkor¹⁶ nem is került sor. Így e publikációk alapján nem tudjuk meg, hogy a másodlagos helyről előkerült néhány kőfaragvány közül miért az élszedett ablakkeret-elemeket – s miért nem az ugyancsak előkerült reneszánsz profilú darabokat – szerepeltették a földszintet ábrázoló rekonstrukciós rajzokon. Emiatt természetesen az sem világos előttem, miért éppen ott, ahol találhatók ezek ma visszaépítve az épületben.

A kutatók közül Tamási Judit kiterjedt ásatást is folytatott az épület környezetében, további falakat – az említett pillérekkel egykorúnak tartott pincegádor kivételével – azonban nem talált, viszont jelentős rétegtani megfigyeléseket tehetett és az egykori külső

16 Ez volt a személyes tapasztalatom még a kiépítés előtti utolsó, 2003-ban történt helyszíni látogatásom során is.

palánk részleteit is feltárhatta.¹⁷ 1992-ben Tamási Judit még egy, az épület északkeleti sarkán talált korábbi, nemesi lakóháznak meghatározott, földbemélyített objektumról is beszámolt,¹⁸ az őt követően több szakaszban itt dolgozó Simon Zoltán, majd Virágos Gábor ásatási eredményeiről – így többek között az egykori nyugati épületszárny ásatásáról – azonban hosszú ideig nem látott napvilágot közlemény. Magam 2000-ben megjelent, előzőekben említett munkámban így csak azt állapíthattam meg, hogy az „épület homlokzatainak falkutatására valószínűleg csak kevés lehetőségük volt a kutatóknak”, s ezért javasoltam annak befejezését, különös tekintettel arra, hogy nem tartottam kizártnak a több korai építési periódus meglétét sem.¹⁹ Itt ugyanakkor még nagyrészt elfogadhatónak véltem az addigi kutatás feltevéseit,²⁰ azt azonban nem is sejtettem, hogy számos esetben – „rekonstrukciós elképzelés/kísérlet” megnevezés alatt – a mára megvalósult kiépítés tervrajzait teszem közzé!

2006-ban épp folyóiratunk 3. számában számolt be először röviden Virágos Gábor a PHARE-pályázat kapcsán 2005-ben végzett nagy volumenű ásatások eredményeiről. Az elsősorban az erődítésrendszer ismertetését célul tűző munkában a kutató az itt már „ebédlőpalotának” nevezett északkeleti épület esetében legalább három építési fázisról tett említést. Az utolsót az 1530–1540-es évekre helyezte, s ezt követően került volna sor a rezidenciális funkcióját a 16. század közepén már elvesztő épület palánkerődítésének emelésére.²¹ Majd ugyanebben az évben látott napvilágot a kutató doktori értekezése is, mely az abban közölt három esettanulmány egyikében szintén összefoglalta – természetesen még korántsem monografikus igénnyel – kutatási eredményeit.²² Itt az általunk tárgyalt „ebédlőpalota” vonatkozásában számos újabb részmegfigyelésről – így a pincelejáró korábban feltételezettnél bonyolultabb formájáról, az északi homlokzat alapozási részén talált, minden bizonnyal meg nem valósult építkezésekre utaló falcsatlakozás-nyomokról – értesülünk, sőt a földszint északi fala korábban említett kürtőjéről is találunk a munkában egy fényképfelvételt. Sajnos, a kötet témánk szempontjából elég szerény rajzi dokumentációs anyaga – az épület pince- és földszintjéről csak egy újabb rekonstrukciós alaprajzot közöl, az összesítő ásatási alaprajz jelkulsot nem tartalmaz, s nyomdatechnikai okokból sem nagyon értelmezhető – megnehezíti leírásának követését. A szerző végül itt is úgy foglal állást, hogy egy több építési fázisra tagolható, a 15. század végétől az 1530-as évekig elhúzódó építkezésről beszélhetünk, melynek három fő szakaszát elsősorban az előkerült – itt sajnos

17 SZEKÉR–TAMÁSI 1991. 16–17. az 1500 körüli építkezést igazoló, s feltételeken a 16. sz. közepe ostromaihoz kötött rétegek leírásával, sajnos, egy összesítő feltárási alaprajz és a leletek mindennemű közlése nélkül. Bizonyító anyag hiányában nem ellenőrizhető az a megfigyelésük sem, miszerint az épület északnyugati sarkán egy nyugat felé induló egykori, „szilárd anyagból rakott körítőfal” csorbázata mutatkozott. Erről ugyanis a későbbi beszámolókból nem értesülünk, s a nyugat homlokzatról 2005 végén készített fényképen – l. e tanulmány 5. képét – sem vehető ez ki. Az azonban bizonyosnak látszik, hogy erre a feltételezett(?) falra vezetett volna ki az újonnan megépített emelet nyugati kis ajtaja!

18 TAMÁSI JUDIT: Bátor kúria – Bátor várkastély. *Műemlékvédelmi Szemle*, 1992/2. 44–48.

19 FELD 2000. 65–67.

20 Leszámítva a hipotetikus emelet térbeosztását, melyre vonatkozó javaslatomat – mint erre Buzás Gergely az *Örökség* 2007/1. számában utalt is – Székér György el is fogadta a kiépítés terveinek készítése során. Itt kell megemlíteni, hogy a kiépítés során nem az első rajzain szereplő reneszánsz ajtó – v. ö. SZEKÉR–TAMÁSI 1991. 10. kép – került a déli homlokzat közepére.

21 VIRÁGOS GÁBOR: A nyírbátori Báthori rezidencia műemléki helyreállítást megelőző régészeti kutatásának 2005. évi eredményei a várkutatás tekintetében. *Castrum*, 3. (2006/1) 102–105. (a továbbiakban: VIRÁGOS 2006a).

22 GÁBOR VIRÁGOS: The Social Archaeology of Residential Sites. Hungarian noble residences and their social context from the thirteenth through to the sixteenth century an outline for methodology. BAR International Series 1583. Oxford, 2006. 60–80. (a továbbiakban: VIRÁGOS 2006b).

4. Az épület új külső lépcsőjének részlete, jobbra fent lefaragott konzol(?)csomakkal (a szerző felvétele)

részletesebben ugyancsak nem tárgyalt – reneszánsz kőfaragványok alapján határozhatjuk meg.²³

Virágos a *Castrum*-cikkben a „teljes falkutatás” elvégzéséről is említést tett,²⁴ mely azonban minden bizonnyal nem az ő, s talán már nem is Székér György nevéhez fűződött, ha az mint ilyen egyáltalában megtörtént. 2005 végén–2006 elején ugyanis Bodó Balázs régész végezhetett a már kiépítés alatt álló épület falain korlátozott megfigyeléseket.²⁵ A pincében megállapította, hogy a keleti tér északi bevilágító ablaka eredeti állapotában maradt meg, a – talán Székér György által? – korábban feltételezett magasabb nyílás létét nem tudta igazolni. A földszinten ugyanakkor cáfolta az egykori nyugati helyiség északi falában vélelmezett – s azóta kőkeretekkel meg is épült! – korai, fallal egyidős ablak

23 A gyakorlatilag használhatatlan ásatási alaprajz: VIRÁGOS 2006b. 60. (Fig. 80.). A két, Székér György említett rajzától (az újabb ásatásokkal ezek szerint nem igazolt nyugati és keleti falcsatlakozásokat leszámítva; l. erre SZEKÉR–TAMÁSI 1991. 17.) csak a pincelejáró vonatkozásában eltérő, s így a feltételezett középső loggia-pillért sem tartalmazó alaprajz: VIRÁGOS 2006b. 70. (Fig. 97. és 98.). Ugyanitt újraközölve Székér György rekonstrukciós rajza a déli homlokzati rajzról. Utalnom kell azonban arra, hogy a szövegben tárgyalt és fotókkal is bemutatott falcsatlakozások jól kivehetők VIRÁGOS 2006a. alaprajzán! A kőfaragványok kérdésében megemlítendő, hogy nem tudni, miért utal a szerző a déli épületszárnyban előkerült baluszterosztó vonatkozásában a sárospataki plébániatemplomra és egy 1526 előtti eredetre – VIRÁGOS 2006b. 72., 148. jegyzet –, itt valószínűleg félreértésről van szó! A feltehetően egy szószerűhez tartozó pataki kőelemek helyi riolittufából készültek, s inkább az 1530–1540-es évekhez köthetők, miközben természetesen jó párhuzamai a nyírbátori daraboknak! (Közöletlenek, kiállítva vár déli szárnyának reneszánsz kőtárában). Meg kell azonban jegyezni, hogy Virágos Gábor a kőfaragványok vonatkozásában minden esetben Székér György információira utal.

24 VIRÁGOS 2006a. 102. Ugyanő másutt a következőket rögzítette: „Our colleague, György Székér systematically investigated the walls of the standing monument in the meantime.” VIRÁGOS 2006b. 60.

25 Itt köszönöm meg Bodó Balázsnak, hogy a 2006. febr. 23-án kelt két oldalas kutatási jelentését rendelkezemre bocsátotta.

egykori létét, továbbá azt a hipotézist, miszerint itt egy észak-déli tengelyű dongaboltozat állt volna. Ezzel szemben az északi és a déli falon egy kelet-nyugati donga boltvállainak utólag kifalazott fészket ismerte fel, s a nyugati falban két, azzal egykorú ablak létezésére következtetett (5. kép). Nem lehet most feladatom a Bodó Balázs által említett további megfigyelések – így a nyugati fal középső részén megfigyelt V-alakú „konzolhely” kérdése, a déli falon valamint a pinceterekben észlelt építés közbeni tervmódosítások problémája s esetleg ezzel összefüggésben egy a gádorfalasnál korábbi pincelejárát lehetősége – részletesebb ismertetése. Mindezek értékelése valószínűleg már egy következő kutatógeneráció feladata lesz, s tekintve a kiépítés kapcsán elvégzett építészeti beavatkozás mélységét, már elsősorban csak a kutatási dokumentáció alapján. Azt azonban már az eddigiek alapján egyértelműen leszögezhetem, hogy a nyírbátori Bátori-épület nagyléptékű kiépítése anélkül indult meg 2005-ben, hogy annak teljes körű – s egy ilyen léptékű „rekonstrukció” esetében feltétlenül elvárható – régészeti kutatása (azaz az ásátása mellett a falkutatása) előzetesen megtörtént volna. Azaz, ahogy erre fent utaltam: szinte már az 1990-es években készen állhattak Székér György napjainkra csupán kisebb módosításokkal megvalósult kiviteli tervei!

Természetesen tudatában vagyok annak, hogy az eddigiekben áttekintett kutatási adatok mellett még létezhetnek további, számomra ismeretlen megfigyelések is. Sőt, kifejezetten örülnék annak, ha azok mielőbbi közzététele – így többek között a Virágos Gábor által említett, budai márgából készült, s biztosan a „magtárépülethez” köthető, a korhatározás szempontjából alapvető jelentőségű reneszánsz faragványok részletes bemutatása²⁶ – cáfolná az általam eddig kifejtetteket és az alább olvashatókat. Jelenlegi ismereteim alapján azonban úgy vélem, az elsősorban Székér György nevéhez köthető rekonstrukció/kiépítés *alapvetően egy hipotézisen alapult*, mégpedig azon, hogy e főúri épület mintaképe II. Ulászló Buda melletti nyéki épületegyüttese egyik eleme, az ún. fogadópalota volt.²⁷ Mint ezen – a nyírbátori déli és nyugati szárnyakhoz hasonló mértékben elpusztult – épületek legutóbbi (hitelesítő) ásatója, követve Daragó László dolgozatom bevezetésében idézett megfogalmazását,²⁸ akár azt is írhatnám, hogy kövenként ismerem ezen építmények szerény maradványait. Ezt azonban nem tehetem, hisz ahogy Garády Sándor 1931 és 1942 között itt folytatott ásatásai óta senki, én sem tanulmányozhattam az akkor feltárt, s azóta különböző raktárakban őrzött(?) kőfaragványok összességét. Azt azonban így is nyugodt szívvel állíthatom, hogy *korántsem egyértelmű* Nyék feltételezett előkép szerepe, véleményem szerint semmi nem köti össze ezeket az épületeket. Hasonló, azaz konkrét előképekre vonatkozó feltevések természetesen már sok más esetben megfogalmazódtak a művészet- és építészettörténeti irodalomban, sőt lettek kiépítési elképzelések kiindulópontjai is – épp Nyék erre a legjobb példa, ahogy persze arra is, hogy a régészeti megfigyelések nem mindig igazolják ezen módszer megbízhatóságát.²⁹

Báthori András ettől függetlenül még járhatott Nyéken, ahogy persze akár járhatott 1510 körül Brandenburgi György gyulai várában is, ahol akkor már biztosan állt az udvarban a földszinten ugyancsak téglapillérek tartotta folyosó, melyen azonban korántsem

26 VIRÁGOS 2006b. 76. Az itt Fig. 118. alatt közölt kandallóelemről sajnos nem állapítható meg annak anyaga.

27 SZEKÉR–TAMÁSI 1991. 18–19.

28 DARAGÓ 2002. 178.

29 Nyékre lásd a kérdés teljes irodalmával: FELD ISTVÁN: A nyéki királyi villák. In: Pannonia Regia. Művészet a Dunántúlon 1000–1541. Katalógus. Szerk. Mikó Árpád és Takács Imre. Budapest, 1994. 348–350., továbbá FELD 2002a. és FELD 2002b. vonatkozó részei.

*5. Az épület nyugati külső homlokzata kiépítés közben
a földszinti ablakok feltételezhető áthidalásával (Bodó Balázs felvétele)*

egy finom vonalú, itáliai jellegű reneszánsz loggia emelkedett.³⁰ Mielőtt azonban belebonyolódnánk annak – források hiányában amúgy is reménytelen – vizsgálatába, hogy a Báthoriak mennyire rendelkeztek „a királyi udvart utánzó” udvartartással,³¹ s netalán még András váci püspök-nagybácsija reneszánsz iránti különös vonzódására is kitérnénk, rögzítenem kell, hogy a rajzban rekonstruált, majd megépített *nyírbátori reneszánsz loggia* véleményem szerint *csak egy feltevés*. Létét természetesen kizárni sem lehet, azt azonban (ismét) hangsúlyozni kell, hogy a kiépítéshez felhasznált baluszterosztók nem a felmenő

30 FELD ISTVÁN: A gyulai vár a középkorban. In: A középkori Dél-Alföld és Szer. Szerk. Koller Tibor. Szeged, 2000. 261., 276. A pillérek eltérő értelmezési lehetőségére már korábban is utaltam. FELD 2000. 67.

31 VIRÁGOS 2006a. 103.

falakkal rendelkező északkeleti, hanem az elpusztult déli szárnyhoz tartoztak. A továbbiakban e kérdéssel már azért sem kívánok foglalkozni, mert a loggiák problémájáról Buzás Gergely tervezi egy tanulmány közzétételét – reményeim szerint e folyóirat hasábjain.³²

Az épület déli homlokzatához támaszkodó – mint láttuk, azzal kötésben nem álló – pillérek természetesen valamilyen szerkezetet mindenképp hordozhattak, kérdés azonban, hogy ezek léte önmagában igazolja-e, hogy egyáltalában volt-e emelete a tárgyalt épületnek? Bár ez természetesen logikusnak tűnik, elkerülhetetlen azon érvek számbavétele, melyek ezt közvetlenül bizonyíthatják. Sem külső, sem belső lépcsőfeljáró *biztos nyomai* nem ismertek, lezuhant faltömbök, az álló szinthez nem köthető külső árnyékszékaknak létéről nincs tudomásom – kérdés, hogy az ismert faragványanyag elemzése e kérdésben mit bizonyíthat!

Mint arról az előzőekben már szó esett, a földszinten egyszerű élszedett kőkeretekkel megvalósított nyílásrekonstrukció nem tűnik mindenben kellőképp megalapozottnak, azaz, nem biztos, hogy eredetileg volt-e ott ablak, ahol most megépült, s ha volt, olyan volt-e? Ugyanakkor igencsak meglepő, hogy az épület egy olyan fontos eleme, mint a közölt dokumentációs anyag alapján (2. kép) egyértelműnek tűnő tüzelőberendezés a földszint középső tere északi falában – nem került bemutatásra, sőt még jelzésre sem! Helyén ugyanis ma egy dongaboltozat rekonstrukciója látható, azaz valamely okból lemondott róla az építész, akkor, amikor egy szinttel feljebb szabadon alkotott „új” reneszánsz elemeket! Kérdés azonban, hogy e két dolog nem függ-e össze egymással! Az építészettörténeti kutatás általában úgy véli – s erre a 13. századi visegrádi lakótoronytól a 16. századi északkelet-magyarországi kastélyokig számtalan jól ismert példa hozható fel³³ –, hogy az egyes szintek fűtőberendezései (=kandallói) legtöbbször nagyjából egymás felett helyezkedtek el. Ennek egyik oka az lehetett, hogy az egyes szinteket kiszolgáló füstelvezető járatokat egymás mellett építhették meg – takarékoskodva a munkával és nem gyengítve túl sok helyen a falazatot. Ebből kiindulva szinte biztosra vehető, hogy a tárgyalt Báthori-épület emeletén is az északi falban, vagy legalábbis a középső tér északnyugati sarkában állhatott a fűtőberendezés! Hogy ennek ellenére a kiépítés során mégis a keleti osztófalban helyeztek el egy, a nyéki palotából ismert típusú – számomra nem ismert leletek alapján rekonstruált – kandallót, annak egy fontos oka lehetett, s ez a kérdés, amelyre még ki kell térnem.

Az említett kandalló-elhelyezés ugyanis a késő középkori és a kora újkori épületek esetében sokszor értelemszerűen befolyásolta a velük azonos falban kialakított nyílások – külső falak esetében főként ablakok helyét is. Különösen az 1581-ben emelt páncini kastély esetében³⁴ lehetett jól igazolni, hogy úgy a földszinti, mint az emeleti ablak eltolódott a kandallós tér szimmetria-tengelyéhez képest. Ez minden bizonnyal így lehetett Nyírbátorban is, de ha ezt figyelembe vette volna az építész, felborult volna úgy a földszint, mind az emelet – napjainkra megvalósult – látványos északi homlokzati szimmetriája! Az előző szinten így kissé eltolódott volna kelet felé az ablaknyílás és felette aligha fért el volna el egy térben az emelet középső két északi reneszánsz ablaka!

Egy, a művészettörténeti részletkérdések iránt kevésbé érdeklődő szakember számára talán kevésbé érthető, hogy miért nem mindegy, mikor épülhetett meg a tárgyalt épület

32 A nyírbátori loggiára vonatkozó alternatív felfogását a Magyar Kulturális Örökségvédelmi Egyesület 2007. júliusi rendezvényén ismertették.

33 LASZLOVSKY JÓZSEF (szerk.): Medieval Visegrád . Dissertationes Pannonicae. III. 4. 50., FELD 2000., többek között Golop, Kéked, Pácin, Sárospatak.

34 FELD 2000. 68–74.

reneszánsz formája – 1510 körül, vagy csak az 1530-as években –, s az sem látszik feltétlenül fontosnak, milyen kapcsolatban állhatott az építettő Báthori a királyi udvarral. Magam azonban érzékeny az eddig áttekintett publikációk alapján Nyírbátor vonatkozásában egy olyan – talán teljesen nem is tudatosult – szándékot, hogy „keltezzük minél korábbra, tételezzünk fel minél szorosabb udvari kapcsolatot, királyi előképet”, hogy azután egy minél szabályosabb, minél magasabb művészi színvonalat képviselő épületet tudjunk rekonstruálni, előbb papíron, majd a valóságban! Ha ugyanis már „hagyjuk becsúszni” a 16. század közepe felé épületünket, megszűnik a királyi mintakép lehetősége, s olyan jobban ismert épületekkel kell számolnunk, mint párhuzammal, ahol nyoma sincs a szimmetriára való törekvésnek. Ilyen az 1534 és 1537 között felépült sárospataki Vöröstorony, ahol a homlokzat szabályos nyílásrendszerét nehéz lenne igazolni, vagy épp a térben még közelebbi (légvonalban Nyírbátortól alig több mint 20 km-re található) vajai kastély, ahol – sok más emlékhöz hasonlóan – szimmetria helyett a belső térosztás vetül ki a homlokzatra, s egy szinten belül sem egyeznek meg az ablakméretek. Az utóbbi épület pontos korát nem ismerjük, a korábban javasolt 1500–1530 körüli építés helyett én inkább az 1580 körüli időszakot vélem realisabbnak.³⁵

Bár a királyi építkezések sokak által vélt művészi/technikai „magasabbrendűsége” a „másodrendű” nemesi épületekkel szemben sokkal inkább fikció, mint bizonyított tény – az emlékek nagyfokú pusztulása miatt ugyanis egy szabályos homlokzatelrendezés sem Visegrád³⁶, sem Buda, de még Nyék esetében sem bizonyítható –, ez egy kiépítési elképzelés esetében igen jó érvnek bizonyulhat. Az eddigi kutatás ugyanis még kevésbé hangsúlyozta azt a számomra hétköznapi tény, hogy *egy teljesen elpusztult épületet/épületrészt csak egy szabályos rendszert feltételezve lehet rekonstruálni – a megsemmisült szabálytalanság ugyanis véleményem szerint nem rekonstruálható!* Hogy ezt az adott szakember tudatosan *tételezi fel*, vagy ez a kérdés nem is tudatosul benne, fontos, további elemzéseket igénylő kérdés. A probléma azonban abban áll, hogy a több-kevesebb álló résszel ránk maradt építészeti emlékeink esetében alig találkozunk teljesen szabályos elrendezéssel, ugyanakkor rendkívül sok menet közbeni változtatással – ilyenre Nyírbátor esetében is utaltak utóbb idézett kutatói. Daragó László említett írásában Visegráddal kapcsolatban megfogalmazott álláspontja – „ha akár egyetlen helyen, de el tudom végezni a hiteles rekonstrukciót, akkor a megoldás meglehetősen biztonságosan extrapolálható a többi hasonló helyzetű helyiségbe is, hiszen tudjuk, hogy egy periódusban készültek, tehát esetlegességről szó sem lehet”³⁷ – tehát véleményem szerint kellőképp meg nem alapozott, bár a fentiek alapján érthető optimizmusról tanúskodik. Magam épületkutatásaim során épp esetlegességnek nevezhető jelenségek sorával találkoztam,³⁸ s ez érthetően főleg ott fordult elő, ahol egy korábbi építmény átalakításáról volt szó. Ez utóbbi a helyzet Visegrád Mátyás-kori periódusával, de úgy tűnik, Nyírbátor esetében is le kell

35 FELD 2000. 80–88., illetve 94–98. Vaja kutatásának részletes feldolgozását Juan Cabellótól várjuk.

36 Ezt a vélt magasabbrendűséget fogalmazta meg Visegrád palotájának kutatója, amikor az elpusztult épülete sokkal inkább a kőfaragók által készített faragottkő-szerkezeteket tartotta jellemzőnek, szemben a magas falakkal ma is álló – vidéki udvarháznak ugyan nehezen nevezhető – nemesi épületekkel, mint Gyula vagy Ozora: BUZÁS GERGELY: Viták a visegrádi palotarekonstrukció körül. *BUKSZ* 2002 (Tél) 13.

37 DARAGÓ 2002. 179. Az esetlegesség kérdésében itt csak utalnék a nyírbátori két (amúgy egykorúnak tartott) pincerész között megállapított 120 cm-es szintkülönbségre!

38 Itt most nem csak az ozorai kutatások eredményeire utalnék – a témára legutóbb, további irodalommal: FELD ISTVÁN: Az ozorai várkastély története. *Műemlékvédelem*, XLVII. (2003) 1–13. –, hanem a nyéki királyi villák I. épülete esetében is megfigyelt menetközbeni változtatásokra: FELD ISTVÁN: Régészeti adatok a nyéki villák történetéhez. In: Horler Miklós hetvenedik születésnapjára. Tanulmányok. *Művészettörténelem–Műemlékvédelem*, IV. Budapest, 1993. 259–268.

számolnunk az egyetlen, de legalábbis egységes építészeti koncepció feltételezésével, s így sajnos(?) a szabályosság által átítatott olasz reneszánszot a keleti végekre még a mohácsi katasztrófát megelőzően átültető Báthoriak (ugyan most egy tekintélyes méretű kiépítéssel is megörökített) mítoszával is.

Írásommal a bevezetésben említett kérdések mellett arra is fel kívántam hívni a figyelmet, hogy az utóbbi években jelentős szellemi és anyagi erőket megmozgató nyírbátori kutatás-kiépítés eredményeinek és tapasztalatainak mielőbbi kiértékelése és részletes közzététele rendkívül fontos feladat – úgy a tudományos kutatás, mint a műemlékvédelmi gyakorlat szempontjából. Ha kérdéseimmel és megjegyzéseimmel ehhez hozzá tudtam járulni, elértem célkitűzésemet.³⁹

39 Addig az épület kora vonatkozásában a legkorrektebb állásfoglalásnak SZEKÉR–TAMÁSI 1992. 245. alatt olvasható megfogalmazás tartható: „Das Burghaus hat seine endgültige Form in der 1. Hälfte des 16. Jhs. erhalten.”

